Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 4
doi:10.56232/itk.2026.4.08

Borbás Andrea és Csiszár Gábor: Oh, furcsa Élet. Ady Endre titkos szerelme

Budapest: Európa Könyvkiadó, 2024, 232 l.

BOKA László

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0000-0003-2596-3658

Lehet-e újat mondani még Ady szerelmi életéről, annak egy-egy epizódjáról, netán epizodistájáról? Van-e ennek releváns hozadéka költészetére, életművére nézvést? Nem merítette-e már ki minden részletében az Ady-filológia a költő életrajzát, tárta fel a 42 évre rúgó életút szinte valamennyi fontosabb stációját, napját, világított rá mindazon aspektusokra, melyek befolyásoló erővel, ösztönzőleg hatottak egy-egy költemény vagy más írás megszületésére? E kérdésekre meglepően egyértelmű nemmel felelhetünk, vagyis bőven akadnak még feltárandó fehér foltok. Ha félretesszük ideiglenesen a poétikai hozadékot (ami mégiscsak a legfontosabb), s „csak" az életrajzi szegmenst és annak bonyolult élettörténeti hátterét, kontextusait vizsgáljuk, akkor is szembetűnő, hogy az 1912 utáni (a Léda-szerelem végső lezárását követő) időszakkal ugyan monográfusok és szakemberek sora foglalkozott (Király Istvántól Vezér Erzsébeten át Kenyeres Zoltánig és Schweitzer Pálig), ezen évek messze nem olyan szinten feltártak, mint Ady 1910-1911 előtti „nagy" korszaka, holott abban is akadnak bőven anomáliák, téves hangsúlyok, javarészt a marxista irodalomtörténeti kánon elvárásrendjének köszönhetően. A *Minden-Titkok versei* után következő időszak levelezése ráadásul a kritikai kiadásból is sajnálatosan mindmáig hiányzik, ezért is oly fontos ez a látszólag egyetlen párkapcsolatra szorítkozó, ám annál lényegesen többet kínáló mostani kötet. A bevezetőben megfogalmazott kérdés ráadásul azért is releváns, mert jelen esetben nem egy flört vagy egy futó kaland, rövidke liezon esetéről van szó.

Bár a könyv alcíme első látásra akár szenzációhajhásznak, borítója bulvárosnak tűnhet, a tartalom a legkevésbé sem az. Nem is valami „leleplezésről" van benne szó, a szerzőpáros – a mai Ady-filológia elismert kutatói – valóban több alapvető titok nyomába ered, s több fehér foltot tár fel filológiai alapossággal jegyzetelt négykezes munkájában. Sándor Lászlóné (vagy ahogyan Ady nevezte el őt, *Nyanyuci*) alakját és a költőhöz fűződő szerelmi-élettársi viszonyát ismerte természetesen az irodalomtörténet, a kapcsolatot övező homályosság mind ez idáig a feltáratlan adatokból, a részletek nagyfokú ismeretlenségéből fakadt. Jó példa erre, hogy a nő leánykori

nevét (Schreiber Bella) is csupán 2021 óta ismerjük, Kozák Péter kutatásai révén.[1] Péter I. Zoltán Ady halála centenáriumán, tehát 2019-ben három kötetben adta közre részletes Ady-életrajzát, de az Adyval 1913-ban megismerkedő hölgy lánykori nevét még ő sem ismerte. A szerzők tehát igen lényeges, hiánypótló vállalkozásba kezdtek, amikor egy kevéssé ismert múzsát és annak sokáig egyáltalán nem ismert életútját kívánták feltárni, kutatásuk középpontjába állítani. A „titok" ráadásul itt többrétegű. A remek bevezető egyszerre kínál megfejtéseket a „hiányzó", tehát ismeretlen részletekre, és utal a kapcsolat többes, társadalmi-magánéleti „eltitkoltságára" is, magyarázatot nyújtva a két fél élethelyzetének árnyaltságaira, összefonódó életútjaik felemásságaira.

A könyv két nagyobb egységből áll. Az első részét a szerzők tanulmányai adják, amelyek Ady és Bella kapcsolatát nem csupán életrajzi adatok, hanem a korabeli társadalmi és kulturális kontextus, illetve az irodalmi hozadék összefüggéseiben is vizsgálják gazdag jegyzetapparátussal kísérve. A második rész a fennmaradt levelezést közli, primer forrásdokumentumokat: összesen 35 + 1 levelet (utóbbit az immár Adyné Boncza Berta írta Sándor Lászlónénak), de a kötetet képmelléklet is színesíti, illetve a kötet végi kronológia is segíti átlátni az eseményeket. Ady Sándornéhoz vagy a Sándor házaspárhoz írott sorai, levelei ismertek voltak már, azok Belia György révén kötetben is megjelentek, de a párdarabok mostanáig nem, a nő válaszleveleit ugyanis az Országos Széchényi Könyvtár zárolt helyen őrizte, így a kutatók és a nagyközönség előtt is sokáig rejtve maradtak. Külön erénye a könyvnek, hogy az Ady–Nyanyuci-levelezés részleteit és a kontextust bemutató elemzéseket úgy tálalja, hogy közben a szélesebb olvasóközönség számára is élvezhető, igen olvasmányos marad.

Közismert némiképp szakmai körökön túl is, hogy Ady a tárgyalt évek alatt belevetette magát az „ifjú karok kikötőjébe", de a „kis női csukák" mellett bőven akadtak férjes asszonyok is, akik rajongásukkal vették körül 1912 és 1913, részben 1914 folyamán. Az ekkor megsűrűsödő szanatóriumi kezelések érdekes, nem mindennapi kapcsolatok helyszíneinek bizonyultak. Ady esetében felélesztett életkedv, új perspektívák, vállalt szabadság, de sok tekintetben megcsömörlés is jellemző volt a kegyetlen *Elbocsátó, szép üzenet* utáni két, nyugtalan esztendőben. Az agglegény, a kóborló és otthontalan költő a Léda-kapcsolat utáni első fél évben látszólag fellélegzik, de ez csak a felszín. Ahogyan Boncza Bertának írta (akkor még „kedves kis húgocskám" megszólítással) 1913. január 4-én: „Szakítottam, kerestem, csalódtam, kínlódtam, kétségbeestem". Ada, Arany s mások után a hölgykoszorú viszont tovább bővült, a többségében versihletű kapcsolatok meglódultak, s 1913-ban folytatódtak csak igazán. Tavasszal az ausztriai Mariagrün, augusztusban a Városmajor Szanatórium, ősszel a Park Penzió Hűvösvölgyben, majd év végén a Szent János Kórház. E keretekben érdemes vizsgálni – ahogyan azt a kötet is teszi – Ady bonyolult (nagyrészt önmagának is túlbonyolított) párkapcsolati csapongásait, útkereséseit, „szanatóriumi múzsáit".

Ezen időszakból összességében alighanem Mylitta és Nyanyuci (vagyis két férjezett asszony, a pesti Machlup Henrikné Zwack Mici és a nagyszalontai majd nagyváradi, később Budapestre költöző Sándor Lászlóné Schreiber Bella) volt Adyra hatással, de az első szanatóriumi kaland, mondhatni vigasztalódás Kicsi (a temesvári Weiszné Kossak Aranka) nevéhez fűződött, az év

1 Kozák Péter, „Ady Endre titokzatos szerelme: Ki volt Sándor Bella?", *Névpont*, 2021, hozzáférés: 2026.02.04, https://nevpont.hu/tanulmany/ady-endre-titokzatos-szerelme-04370.

folyamán pedig több más rövidebb-hosszabb, felületesebb-mélyebb kapcsolat is kialakult, többek között 1913 őszén Dénes Zsófiával, akinek Ady a kezét is megkérte. Mylitta igazi múzsa, elérhetetlen, szinte felsőbbrendű nő maradt számára, amit a mitológiai névadás is tükrözött, akit a költő valóságos trónra emelt verseiben, s aki után a férfi, ha kellett, a szanatóriumból is kiszökött pár napra. Sándorné ehhez mérten egyáltalán nem volt megközelíthetetlen, nagyon is két lábbal a földön járó hús-vér asszony volt, aki szívesen vette Ady közeledését. Ahogyan a mostani kötetből is kiderül, Ady párkapcsolati gombolyagjából 1913 és 1914 folyamán a Nyanyuci-szál nem bizonyult egynek a sok közül, a kapcsolat nem volt átmenetinek sem mondható, minden furcsaságával együtt tartósnak bizonyult. A nő az év második felében hosszabb időre vállaltan Ady barátnője, élettársa lett, a Léda és Csinszka közötti időszakban a leghosszabb ideig tartó románc volt, akkor is, ha messze nem eredményezett annyi verset, mint például a Mylitta-szerelem, s talán klasszikus szerelemnek is nehezen lenne nevezhető.

Az év nyarától igazi testi-lelki kapocs, egzotikus barátság, testiségben is kiteljesedő, kölcsönösen felszabadult (kis mértékben akár ajzószerek vagy morfium fogyasztását sem kizáró), de alapvetően nagyfokú törődésre, gondoskodásra épülő kapcsolat alakult ki közöttük, amelyet a nő részéről nyíltság, elnéző, elfogadó szeretet és némi anyaszerep, ezáltal pedig az Ady számára oly fontos megértés és gondoskodás övezett. Bella a helyzetüket reálisan látó és helyén kezelő nő volt, s bár Ady maga is biztatta, kizárta annak lehetőségét, hogy elváljon morfinista, ekkorra valós idegronccsá vált férjétől, két gyermeke apjától, s akár Ady felesége legyen. Ismerte egyfelől Ady anyagi helyzetét és csapongó természetét, tudta, hogy hosszabb-rövidebb ideig tartó flörtökbe ekkor párhuzamosan is belement, de jobban kötötték a konvenciók is. Nem volt ugyan olyan iskolázott, mint Léda vagy Csinszka, de nem volt szeszélyes és kritikákat folyton Ady fejéhez vágó, féltékenykedő alkat sem, ugyanakkor a kapcsolatért sok mindenre kész volt, amint ezt a most közreadott levelek is tanúsítják.

A kötet által vázolt kontextus persze ennél is tágasabb: a szerzőpáros rekonstruálja Sándorné életének az Adyval való találkozás előtti szakaszait is, igazi filológiai oknyomozást végez, de alapos áttekintést nyújt Ady szanatóriumi kezeléseinek időszakáról és az ápoltak különös-bensőséges világáról is: az ott szövődő szerelmekről, egyéb kapcsolati hálókról, a „külvilági" etikett és társadalmi elvárásrend helyi érvényesülésének szabadosságáról. Rokonszenvek, rajongások, plátói szerelmek, hirtelen fellángolások, udvarló játékok és női rivalizáció, olykor a helyzetek intimmé, erotikussá válásának terepe ez, s mindeközben jól ismert verscsokrok születési helye is, de – s a kötet lapjairól ez is kiolvasható – a szerelmek, liezonok mögött fájdalmas sorsok, egyéni tragédiák, megsebzett életek húzódnak. A már-már színpadi kavalkádot fiatal, naivabb szeretőjelöltek (mint az említett Kicsi, a maga 23 évével s máris megromlott házasságával) vagy érettebb, tapasztaltabb asszonyok biztosítják, mint amilyen Sándorné is volt kétgyermekes anyaként, 1913-ban még komoly morfiumfüggőként, bár csak életének 27. esztendejében járt ő is, Adynál kilenc évvel volt fiatalabb.

Sándorné 1913 tavaszán érkezett a nagyszámú magyar vendéget kezelő Graz melletti szanatóriumba, ahol – Hatvany Lajos nagyvonalúságának köszönhetően – Ady is kezeltette magát, pontosabban csak próbálták kezelni, merthogy az alkoholmegvonások alól rendszeresen, „kópésan" kibújt, de azért így is látványosan javult az állapota. Bella felismerte, hogy Ady a Léda-szerelem után lubickolni akart a hódoló nők karjaiban, e zárt helyen nem is volt különösebben nehéz dolga, de azt is, hogy egy-egy könnyed románcból menekülőben is volt már. Ő in-

kább egy önzetlen, megértő, meleg hátteret biztosító partnerként lépett fel, aki különösebb elvárások nélkül fordult az akkor már jól ismert költő felé.

Ha kissé tágasabb perspektívából szemléljük az élettörténetet s benne az alkotói folyamatokat, akkor érdemes lehet emlékeztetni, hogy Ady hajszás élete ezen éveiben már nem mindig ura, inkább szolgája a hallucinációinak, ahogyan *A Magunk szerelme* kötet „nagyfokú nervozitása" kapcsán azt Hatvany barátilag-figyelmeztetőleg meg is jegyezte neki levelében, 1913 tavaszán. Adyt, akit valóban „kétségek gyötörtek, pusztítottak", de büszke, öntudatos és hiú volt, mélyen érintette e levél, mert az „okos szavakat" sorsával kapcsolatosan „amennyire igaztalan, annyira majdnem-igaz"-nak is érezte. Méltó, zseniális válaszként látott ezért neki a *Hunn, új legenda* megírásának, mely 1913 májusában jött a *Nyugat*ban. Ady ekkori vívódásai közepette a magánéleten túl bizonytalannak mutatkozott a szakmai jövőképét illetően is, több levelében számos lehetőséget vázolt önmaga számára is: „lehet, hogy elnémulok, s nem lehetetlenség, ha kapok új és más erőre" – válaszolta Hatvanynak.

Az új erőre kapás látszólagos forrásai – ha ezek nem is jelentettek automatikusan alkotóerőt is – Adynál az új és újabb impulzusok keresése volt. Mindenben továbbra is az extenzív totalitásélményt kereste, földi mámorokban, szerelemben és Isten-kapcsolatban egyaránt, bár egyre kevesebb reménnyel s egyre inkább önpusztító jelleggel.

Szakmai tervekből mindenesetre jutott elegendő. Újabb és újabb ötletekkel álltak elő régi barátai és hívei még Mariagrünben is. Adyval egy időben tartózkodott a szanatóriumban régi váradi szerkesztője, Fehér Dezső, majd annak felesége, illetve egy másik váradi ismerőse, a dúsgazdag Wertheimstein Viktor is. Előbbi ötlete volt, hogy Ady nagyváradi publicisztikai írásait kötetben összegyűjtsék, amiért (legalább részben) Ady az év nyarán régi szeretett városába utazott. Szerepe lehetett ugyanakkor ebben Nyanyucinak is. Ady négy teljes hónapig élt a Graz melletti szanatóriumban, 1913. július 5-én hagyta el azt, s egy pesti átszállással rögvest szülőfalujába sietett. „Grün túlságosan asszony-bő és szabad, emellett butító is" – írta öccsének, ennek légköréből tehát szabadulni kívánt már, mint aki tovább úgysem gyógyulhat, elutazása előtt azonban levélben biztatta Bellát: „Váradon nemsokára igazi grazi kedvvel fogunk mulatni."

E mulatás, komolyabb lumpolás után Ady újra szanatóriumba vonult, ezúttal immár Pesten, augusztus végén viszont Sándorné is végleg a fővárosba költözött, így naponta találkoztak, s lényegében a következő év májusáig megszakításokkal, de együtt éltek. Viszonyuk 1913 őszén vált igazán meghitté, sorstársi kapcsolattá, mely túl a testiségen éppen kötetlensége által vált sajátossá, lelki feltárulkozások terepévé. Ady napokig a nő lakásán élt, olykor gyermekeivel is meghitten játszott, Bella pedig gondoskodott róla, nem volt tolakodó, nem kért számon, minthogy nem voltak különösebb elvárásai sem: elfogadta Ady olykor gyerekesen büszkélkedő énjét, folyton változatosságot kereső természetéből adódó gyengeségeit, s nyilván nem könnyen, de elnézte akár félrelépéseit is. Ady számára ez a kapcsolat nem jelentett kizárólagosságot, leginkább kötöttségek nélküli élettársi viszonynak mondható.

A szakirodalom régóta ismeri Ady személyiségének ambivalenciáit, ami különösen a Lédával való zajos szakítás után kapott különös fénytörést, ebben a publikum előtt is újra szabad férfi csapongásai, de a volt nőnek való bizonyítás is benne rejlett. Ady önmagát kapcsolatokba hajszoló, azoktól valami totalitásérzést remélő, máskor csak férfiúi hiúságának visszaigazolását megélni akaró egyénként saját természetével küszködött. Flörtszerű hódításai többsége másnapján már teherként tekintett egy-egy felületesebb kapcsolatra, a rossz helyzetekből menekült

is, miközben mindenfelé levelekben magyarázkodott, ugyanakkor kényszeresen visszaesőnek bizonyult. Csak Mariagrün négy hónapja alatt négy asszonnyal volt lazább-szorosabb kapcsolata, miközben leendő feleségével is sűrűn levelezett. Októberben Nyanyuci meglehetősen hétköznapi, akár unalmasan polgárinak érzett miliője már fojtogatóan hathatott rá, újabb kúrára a hűvösvölgyi Park Penzióba költözött, ahol Sándorné rendszeresen látogatta. Ady mindeközben hol a Grünből megismert asszonyokkal, hol fiatal lányokkal levelezett, Boncza Berta mellett legalább öt másikkal, közben rosszabb erkölcsű alkalmi nők és úri dámák egyaránt jártak hozzá. Dénes Zsófiát is itt ismerte meg 1913. november 21-én, 36. születésnapjának előestéjén az őt felkereső baráti társaság (Bölöniék, Móricz, Lesznai Anna, Schöpflin stb.) tagjaként. Pár nappal később az András-napi újabb összejövetelen már menyasszonyaként emlegette, miután félig komolyan, félig hirtelen ötlettől vezérelve megkérte a nő kezét. Benne (Léda után először) alighanem a művelt, olvasott szellemi társat is láthatta.

A Nyanyuci-kapcsolat itt egyértelműen mélypontjára zuhant. Ady december 10-én a városmajori János szanatóriumba vonult, nőügyei azonban folytatódtak. Dénes Zsófia, ahogyan Sándorné is, sokáig sejtette-tolerálta kicsapongásait, elnézte ingatagságait, végül (édesanyja hatására is) januárban elállt a jegyességtől. Nem tudjuk, mindeközben Sándorné megszakította-e teljesen (ha nem is végleg) kapcsolatát Adyval, ez a mostani levelekből sem derül ki, azok nagy többsége eleve 1914-es datálású, de értelemszerűen minél többet találkoztak vagy tartózkodtak együtt, annál kevesebb szükség volt levélírásra, így ennek nyomait sem ismerhetjük. A kapcsolatnak más dokumentumai is lehetnek, melyek elvesztek vagy lappanganak, de minden valószínűség szerint számos rövidebb üzenet, életjel csak Ady önkéntes titkára közvetítésével vagy szóban hangzott el közöttük. Az azonban bizonyos, s akár kapcsolatuk tetőpontjaként is értelmezhető, hogy a következő év tavaszán közel két hétig tartó közös adriai utazásra indultak (Fiuméból Dalmáciába s Velencébe is átrándultak), ennek költségeit minden bizonnyal az asszony fedezte, Adyra pedig rendkívül jó hatással volt a tenger.

A kortársak közül többen nem kevés aggodalommal figyelték már korábban is a kapcsolatot, hiszen Ady súlyosbodó alkoholizmussal és kóros alvászavara miatt is idegrendszeri problémákkal küzdött, így joggal tartottak attól, hogy a morfiumfüggőséggel kezelt asszony esetleg Adyt is rászoktatja a halálos addikcióra. A nő azonban – mint az életútjából most kiderül – komolyan gyógyulni akart, s „a világ legjobb ápolónője"-nek bizonyult, amit maga Ady hangoztatott, s amit Fehér Dezsőné emlékezése is igazolt. A nő révén kialakuló morfinizmusveszélyt leginkább csak a riválisa Dénes Zsófia hangoztatta, de még ő is elismerte, hogy Nyanyuci jó volt mindenkor Adyhoz. Miközben Adyt élettársául fogadta, „igyekezett mérsékelni szertelenségeit", ahogyan Kovalovszky Miklós helytálló sorait a kötet is idézi. (74.) Többen magát az asszonyt féltették inkább, akinek teljes családi élete rámehet Ady „játszmáira", felelőtlen csapongásaira.

Az eddig ismeretlen, most közölt levelekből elsődlegesen a nő személyisége bontakozik ki, sokkal teljesebben legalábbis, mint ahogyan azt eddig gondoltuk. Ahogyan Kosztolányi esetében is csak nemrég kerültek elő az utolsó nagy szerelem részletei (a korábban lappangó Radákovich Mária-válaszlevelek révén),[2] s írtak fölül vagy egészítettek ki fontos életrajzi és poétikai aspektusokat, úgy itt is egy feltétel nélküli szeretetre nyitott lény, egy gondoskodó s igen elnéző,

2 Bíró-Balogh Tamás, *Ha nem volnátok ti: Kosztolányi Dezső utolsó szerelmei* (Budapest: Jaffa Kiadó, 2019), 292.

türelmes és sohasem tolakodó, minden körülmény közt szeretni kész lény arcképe rajzolódik ki, aki önzetlenségében mindenképp Ady fölé nőtt.

A kapcsolatot véglegesen Boncza Berta feltűnése zárta le. Ady bármennyire is jól érezte magát az Adrián, a közös utazás alatt küldött leveleiben gyakorlatilag eltitkolta levelezőtársai s családja előtt is utastársát, ahogyan később sem vállalta fel, hogy őszintén elmondja Sándornénak, hogy találkozni indul valakivel Csucsára, holott előtte többször beszélgettek az Adynak címzett fiatal leányok rajongó leveleiről. Más kérdés, hogy 1914 első hónapjaiban még Csinszka sem tudott Sándornéról. Ady egyik Bellának írott levele említette ugyan újabb váradi tartózkodását s Belső-Szilágyságba tervezett utazását, de arról szót sem ejtett, hogy Csucsára is elutazott, a híressé lett csucsai két napjáról és a kalotaszentkirályi kirándulásról csak június 17. után írt, amikor Bella már olvasta a *Nyugat*ban megjelent *A Kalota partján* sorait. Ebből pedig megérthette, hogy itt nem egy újabb kaland, hanem valami sokkal több van kialakulóban: Ady szemében újfent egy mindent ígérő kapcsolatról, őt „vidám kamasszá" változtató szerelemről.

Árnyalhatja némiképp mindezt, hogy Boncza Berta alig pár hétig ugyan, de szintén jegyességben állt ekkoron Lám Bélával, aki június 8-án váratlanul fel is tűnt Csucsán, majd miután meglátta Adyt, felbontotta a jegyességet, így Ady némiképp lovagiasságból, becsületből is megkér(het)te a lány kezét, ahogyan hirtelen fellángolásból kérte meg pár hónappal korábban Dénes Zsófia kezét is. De az is tény, hogy Bella is kibékült időközben formálisan a férjével (1914 áprilisának legvégén, főként gyermekei miatt s anyagi helyzete okán), s erről – a most közreadott levelek tanúsága szerint is – írásban értesítette kedvesét, mert „vannak dolgok, amiket szóval nem tudnék sohasem Neked elmondani, mert veled szembe gyáva és félszeg vagyok". E levél azt is tudatta, hogy csak formálisan nem találkozhatnak tovább a megszokott helyen, vagyis a hölgy lakásán, de ahogyan Sándorné fogalmazott: „kieszelünk valamit, hogy hol és mikor". (177.) Ady még ezt követően, május végén is azt írta Nyanyucijának: „soha, semmi el nem tántoríthat tőled, s meg sem tilthatja, hogy szeresselek", miközben természetesen ezzel párhuzamosan is kalandorkodott, s levelei zárlatában a „tiéd"-nek, illetve „hűséges lengyeled"-nek (szeretett, befogadott s némiképp kitartott szolgájának) nevezte magát, éppúgy, ahogyan később Csinszkának. Alighanem ez is igazolja Schweitzer Pál azon észrevételét, miszerint: Ady „soha egyetlen nőt sem akart elveszíteni".[3]

Látható ugyanakkor, hogy Ady és Sándorné egyaránt, de még a fiatal Boncza Berta is bizonytalan, gyakran változó lelkiállapotban volt e hónapok alatt. Ady külső kényszerek és belső meghasonlások közepette, rossz lelkiismerete miatt vagy egyszerű félelemből nem mert beszámolni az egészen fiatal „angyal" feltűnéséről, találkozásuk mindenesetre fordulópontot hozott, ha rögvest nem is zárta le kapcsolatukat Bellával. Az érzelmi kötődés Ady részéről egyértelműen módosult, s bár a teljes elszakadást ő is elképzelhetetlennek tartotta, június végi leveleinek hangneme érezhetően megváltozott. Ettől kezdve nem önmagát sajnáltató, elesett vagy éppen nőcsábász karaktere szólalt meg, hanem fordítva: ő lépett elő féltő, aggódó baráttá, aki továbbra is arra biztatta Sándornét, hogy váljon el, hisz férje visszaeső, menthetetlen, végső gyógyulásra képtelen, nem szabad tehát feláldoznia életét s gyermekeit őmellette. Sokatmondó, hogy a nő az egykori intim közelségnek barátsággá simulását is elfogadta. Igazi anyafiguraként viselkedett, ragaszkodás, felelősség és elkötelezettség terén pedig példát mutatott. Tartotta a kapcsolatot a

3 Schweitzer Pál, *Ady és Mylitta* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2000), 228.

nagybeteg Adyt ápoló fiatal feleséggel is, mint ahogy ő maga is ápolta férjét haláláig, aki mindössze két nappal Ady előtt hunyt el.

Sándorné Schreiber Bella végigélte a következő évtizedeket, megélte Ady legendává válását és a róla szóló országos vitákat a húszas években, tanúja volt Léda, majd Csinszka egyazon évben, 1934-ben történő halálának, áttért katolikus hitre, túlélte a vészkorszakot, a háború után meglehetős szegénységben élt, 1955 júniusában agyvérzésben hunyt el, s mindvégig magában őrizte Adyval való kapcsolatuk csak kettejük által ismert titkait.

A kötet, mely alapos kutatások eredményeként állt össze, új ismereteket és összefüggéseket teremt, mondhatni pontot tesz korábbi kérdőjelek helyére, vagy eleve új megvilágításba helyez korábban elfogadottnak vélt tényeket, ami egyrészt igazolja, hogy bőséggel tartogathat még feltárni valót az 1912 utáni pályaszakasz. Másrészt a szerzők nem elégedtek meg ennyivel, Sándorné szakítás utáni életének teljes körű feltárására is vállalkoztak, aprólékos levéltári kutatások mentén számoltak fel titkokat, s nem egyszerűen kiegészítették az Ady-filológia ismereteit, hanem egy teljes és hiteles életúttörténetet formáltak, kapcsolati hálót vázoltak. Az időrendben közölt 35 levél végére helyesen odaillesztették Boncza Berta egy 1916. decemberi, Sándornénak írt levelét is, ugyanis ebből következtethetünk csak a nő fizikai kinézetére s némiképp vonzerejére is, minthogy fénykép mindezidáig nem került elő róla: „Finom vagy, fehér, szőke és szép" – olvashatjuk az ifjú feleség Nyanyucinak írt soraiban. A múzsanevével azonosuló Sándorné e levél keltezésekor 30. életévében járt, s Csinszka, vagyis Bertuka szemében is *más*nak számított, mint a volt kedvesek és aktuális rajongók bármelyike, őszinte ragaszkodással fordult Adyék irányába ezen esztendőkben is: Csucsán levelezett velük, Pestre költözésük után látogatta őket.

Mint a kötet hangsúlyozza, a Nyanyuci-kapcsolat abban is eltért az egyéb múzsákkal való románcoktól, hogy nincs egyértelmű nyoma Ady költészetében. (75.) A szerzők két verset közölnek mindösszesen, amelyeket bizonyíthatóan e kapcsolat ihletett, bár alighanem lehet igazság abban is, hogy e sűrű hónapokban született magánéleti versek javarészt több címzettnek is szólhatnak. A példaértékű munkához mérten komolyabb hiányossága csak egy van a kötetnek: a névmutató elmaradása, ami egy ilyen volumenű kapcsolatháló esetében nagyban segítené az olvasókat. Ezen felül talán szerkesztői figyelmetlenség húzódhat annak az apró, de kiemelt helyzetéből adódóan fontos elírásnak a hátterében, ami a könyv főcímét ihlető Ady-vers ajánlásában szerepel. Az *Oh, furcsa Élet* eredetileg a *Négy címtelen vers* utolsó darabjaként jelent meg a *Nyugat* 1913. október közepi számában. Önálló, saját címet csak kötetben, a *Ki látott engem?* (1914) oldalain kapott, viszont ott „Sándor Lászlóéknak, szeretettel" ajánlással szerepelt. Amint arra többek között Kovalovszky Miklós is felhívta a figyelmet, a keserű, öngúnyos sorokat vélhetően tapintatból nem a hölgynek, nem is a férjnek, hanem immár az időközben kibékült házaspárnak együttesen ajánlotta Ady.[4] A mostani könyv 222. oldalán viszont az ajánlás helytelenül „Lászlónénak" formában jelenik meg, ezt követi a *Nagyon közelbe kerültünk* a maga igen sokatmondó soraival, illetve a teljes kapcsolatot összegző, kötetet lezáró kronológia.

A szerzők nem egyszerűen alapos filológiai búvármunkát végeztek, hanem lényegesen előmozdították a közeljövőben folytatni remélt kritikai kiadás munkálatait is.

4 Kovalovszky Miklós, szerk., *Emlékezések Ady Endréről*, 5 köt., Új magyar múzeum (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 4:776.